APOLLONIA a.R. ARAŞTIRMALARI / APOLLONIA a.R. STUDIES
BAND 2

NEKROPOL VE PEYZAJ
UYGULAMALAR, YAKLASIMLAR VE ÖNERİLER
NECROPOLIS AND LANDSCAPE
IMPLEMENTATIONS, APPROACHES AND SUGGESSTIONS

Editörler / Edited by
Mustafa Şahin - Güney Özkılınç - A. Sinan Özbey

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ 1975
NİLÜFER BELEDİYESİ BURSA

APOLLONIA a.R. ARAŞTIRMALARI / APOLLONIA a.R. STUDIES
BAND 2

Editör / Edited by

Mustafa Şahin

Destekleyen Kurumlar

NEKROPOL VE PEYZAJ
UYGULAMALAR, YAKLAŞIMLAR VE ÖNERİLER

NECROPOLIS AND LANDSCAPE
IMPLEMENTATIONS, APPROACHES AND SUGGESSTIONS

2-3Aralık/December 2016 Gölyazı, Nilüfer, Bursa - Türkiye

Editörler / Edited by

Mustafa Şahin - Güney Özkılınç - A. Sinan Özbey

BURSA-2019

Proje Sahibi
Nilüfer Belediyesi

Yayına Hazırlayanlar
Arş. Gör. A. Ali Altın
Arş. Gör. Gonca Gülsefa

Düzelti
Nebiye Çavuş

Grafik Tasarım
Özgür Aydın

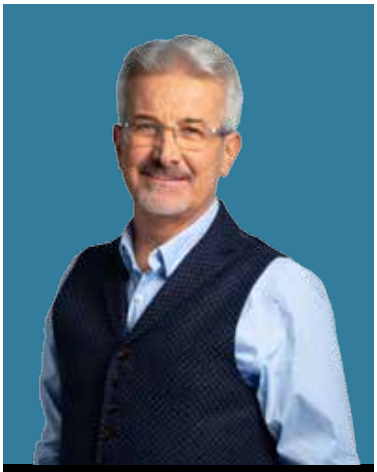
Kapak Fotoğrafı
Apollonia Kazı Arşivi

ISBN
978-605-9897-59-4

Basım Yılı ve Yeri
2019 - BURSA
NİLÜFER BELEDİYESİ MATBAASI

Bu kitap Nilüfer Belediyesi tarafından yayına hazırlanmıştır.
Bu kitabın tüm yayın hakları Nilüfer Belediyesi'ne aittir.
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

NİLÜFER BELEDİYESİ
İhsaniye Mah. Nilüfer Cumhuriyet Meydanı
No: 2A/2B Blok Nilüfer-Bursa Tel: 444 16 03
www.nilufer.bel.tr / e-posta: nilufer@nilufer.bel.tr

Turgay Erdem
Nilüfer Belediye Başkanı

Merhaba,

Gölyazı (Apollonia ad Rhyndacum) nekropol alanı, antik kenti sınırlayan sur duvarlarından başlayıp Bursa-İzmir karayoluna kadar uzanmaktadır. Apollon Tapınağı'nın bulunduğu Kız Ada'ya da hâkim bir noktada bulunan nekropol sahasında Ağustos 2016 tarihinden beri devam eden kurtarma kazıları neticesinde; ortaya çıkarılan Antik Çağ mezarlarının sergileneceği ve ölü gömme geleneklerinin sunulacağı "Apollonia Nekropol Alanı Açıkhava Müzesi"nin oluşturulması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda yol haritamızı çizmek ve tüm dünyadaki nekropol alanlarının peyzaj düzenlemesine ilişkin uygulamalar, yaklaşımlar ve önerileri değerlendirmeye ve tartışmaya açmak adına Nilüfer Belediyesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Bursa Uludağ Üniversitesi işbirliğinde 2-3 Aralık 2016 tarihinde Gölyazı Aziz Panteleimon Kilisesi'nde "Uluslararası Nilüfer Kültür Çalıştayları Serisi-1, Nekropol ve Peyzaj" adı altında bir çalıştay düzenlenmiştir.

Çalıştaya 8'i yurt dışından olmak üzere toplam 36 akademisyen katılım sağlamış olup, 7 farklı oturum düzenlenmiştir. Söz konusu çalıştayda nekropol alanlarındaki koruma önlemleri ve önerileri, peyzaj problemleri, teşhir ve düzenleme önerileri, açık hava müzesi, müzepark uygulamaları, tarih öncesinde ölüm ve ölüler kenti, müzecilik, mezar tipleri, arkeometrik analizler ile yeraltı yapılarının envanter tespitine yönelik araştırma ve haritalama konulu 26 bildiri sunulmuştur.

İki gün boyunca yapılan bilimsel değerlendirmeler sonucu elde edilen sonuç bildirgesinde; yapılacak olan düzenlemenin Gölyazı'nın tamamı için tüm kültürel değerleri, hatta geleneksel kültürel öğelerin koruma kararlarının, çevre düzenleme kararlarının bütüncül bir yaklaşımla ele alınması, söz konusu alanlarındaki düzenlemelerin hem arkeolojik hem de doğal çevre ile uyumlu olması, peyzaj düzenlemelerinde alanın kendi doğal bitki örtüsü ve toprak yapısı kullanılarak düzenlemeye gidilmesi gerektiği, nekropol alanlarında ortaya çıkarılan mezar yapılarının korunmasına yönelik dış hava koşullarından olumsuz etkilenmesini önlemek amacıyla gereken durumlarda koruma çatıları veya korugan yapı sistemlerine yer verilmesi ve en önemlisi de bu çok kıymetli kültürel alanların korunmasında tüm güvenlik tedbirlerinin alınarak gelecek nesillere aktarılması amacıyla sürdürülebilirliğinin sağlanması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Son olarak çalıştayın bir fikir halinden şekillenmesine kadar, bu büyük buluşmaya varan süreçte emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

Tarihine, kültürüne ve coğrafyasına sahip çıktığımız kentimizde insana ve yaşama dair yeni çalışmaları hep birlikte gerçekleştirebilmek dileğiyle….

Onur Kurulu / Honourary President

Prof. Dr. Yusuf Ulcay - Bursa Uludağ Üniversitesi Rektörü / Rector of Bursa Uludağ University

Mustafa Bozbey - Nilüfer Belediye Başkanı / Mayor of Nilüfer

Bilimsel Komite / Scientific Committee

Prof. Dr. İ. Hakan Mert (Bursa Uludağ Üniversitesi / Bursa Uludağ University)

Prof. Dr. Gürcan Polat (Ege Üniversitesi / Ege University)

Prof. Dr. Christof Berns – Almanya / Germany

Prof. Dr. Aziz Novruzlu – Azerbaycan / Azerbaijan

Prof. Dr. Emanuel Voutiras – Yunanistan / Greece

Doç. Dr. Necmi Karul (İstanbul Üniversitesi / İstanbul University)

Doç. Dr. Gül Sayan (Bursa Teknik Üniversitesi / Bursa Technical University)

Yrd. Doç. Dr. Alexander Vacek – Avusturya / Austria

Yrd. Doç. Dr. Alpay Tırıl (Sinop Üniversitesi / Sinop University)

Dr. Filippo Battistoni-İtalya / Italy

Çalıştay Düzenleme Komitesi / Organizing Committee

Prof. Dr. Mustafa Şahin (Çalıştay Başkanı / Workshop Head)

Ali Sinan Özbey, M. A. (Bursa Arkeoloji Müzesi Müdürü / Director of Bursa Archaeological Museum)

Doç. Dr. Derya Şahin (Bursa Uludağ Üniversitesi / Bursa Uludağ University)

Güney Özkılınç (Nilüfer Belediyesi Kültür Sosyal İşler Müdürü / Municipality of Nilüfer – Director of Cultural and Social Affairs)

Onur Ulutaş (Nilüfer Belediyesi / Municipality of Nilüfer)

Nurgül Çetin (Nilüfer Belediyesi / Municipality of Nilüfer)

Evrim Gülay Köksal (Nilüfer Belediyesi / Municipality of Nilüfer)

Eirini Kalogeropoulou Yalçın (Nilüfer Belediyesi / Municipality of Nilüfer)

Gamze Şahin (Nilüfer Belediyesi / Municipality of Nilüfer)

Yayına Hazırlayanlar / Redaction

Arş. Gör. A. Ali Altın

Arş. Gör. Gonca Gülsefa

ÇALIŞTAY PROGRAMI / WORKSHOP PROGRAMME

02 Aralık/December 2016 –Cuma/Friday

09:30-10:00 Çalıştay Kayıt İşlemleri / Workshop Registration Procedures

10:00-11:00 Protokol Konuşmaları / Protocol Speeches **(Gölyazı Kültür Evi / Gölyazı Culture House)**

11:00-12:30 Açılış Bildirisi / Opening Ceremony (Gölyazı Nekropolü / Necropolis of Gölyazı)

Prof. Dr. Mustafa Şahin - A. Sinan Özbey (M.A.)

"Apollonia a.R. Nekropol Alanı Kurtarma Kazıları/ The Rescue Excavations of Necropolis Area at Apollonia a.R."

12:30 – 14:00 Öğle Yemeği / Lunch

Birinci Oturum / First Session (Gölyazı Kültür Evi / Gölyazı Culture House)

02 Aralık Cuma / 14:30-15:45

Oturum Başkanı / Moderator: Yrd. Doç. Dr. Alpay Tırıl

14:30-14:45 Yrd. Doç. Dr. Bakiye Yükmen Edens

"Anıtsal Prehistorik Gömmelerin Peyzajı / Landscape of The Monumental Prehistoric Burials"

14:45-15:00 Prof. Dr. Aziz Novruzlu

"Apollonia Defnetme Âdetlerinin Kuzey Karadeniz Benzerleri, Nekropollerin Korunma ve Peyzaj Problemleri / Burıal Customs of Apollonia and Correlations with Northern Black Sea Area, Landscape and Protection of Necropoleis"

15:00-15:15 Prof. Dr. Gürcan Polat - Doç. Dr. Yasemin Polat

"Antandros Nekropolisi Teşhir ve Düzenleme Önerileri / Proposals for The Exhibition and Arrangement in Antandros Necropolis"

15:15-15:30 Doç. Dr. Fikret Özcan

"Milet Kacartepe Nekropolü, Koruma ve Düzenleme Çalışmaları / Miletus, The Necropolis of Kacartepe, Protective Measures and Presentation"

15:30-15-45 Yrd. Doç. Dr. Abuzer Kızıl

"Milas Mezarları: Koruma Önlemleri ve Önerileri / Milas Tombs: Protection Measures and Recommendations"

15:45-16:00 Kahve Arası / Coffee Break

İkinci Oturum / Second Session (Gölyazı Kültürevi / Gölyazı Culture House)

02 Aralık/December – Cuma/Friday 16:00-17:00

Oturum Başkanı / Moderator: Prof. Dr. Gürcan Polat

16:00-16:15 Yrd. Doç. Dr. Hasan Kasapoğlu

"Parion Güney Nekropolisi Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri Işığında Olası Nekropolis Peyzaj – Açık Hava Müzesi – Müzepark Uygulamaları Üzerine Bazı Düşünceler / Some Thoughts About Possible Necropolis Landscape - Open Air Museum - Archaeopark Applications in The Light of The Parion Southern Necropolis's Graves and Burial Customs"

16:15-16:30 Yrd. Doç. Dr. Ahmet Bilir – Güzin Bilir (M.A.)

"Yol Üstünde Bir Mezar Anıtı: Konca Lahdi ve Peyzaj Uygulamaları / A Grave Monument on The Road; The Konca Sarcophagus and Landscape Arrangements"

16:30-16:45 Dilara Çamlıca – Nihal Kardoruk (M.A.)

"Nekropol Alanı Çağdaş Sergileme Projelerine Bir Örnek: Antalya Doğu Garajı Nekropol Alanı / An Example for the Modern Exhibition Projects on Necropoleis: Antalya Doğu Garajı Necropolis"

16:45-17:00 Yrd. Doç. Dr. Alpay Tırıl

"Peyzaj ve Nekropol: Teorik Bir Bakış / Landscape and Necropolis: A Theoretical Overview"

17:00-17:15 Kahve Arası / Coffee Break

Üçüncü Oturum / Third Session (Gölyazı Kültür Evi / Gölyazı Culture House)

02 Aralık/December – Cuma/Friday 17:15 – 18:30

Oturum Başkanı / Moderator: Doç. Dr. Derya Şahin

17:15-17:30 Doç. Dr. Mine Tanaç Zeren

"Arkeolojik Mirasın Korunması ve Sunumuna Yönelik Yaklaşımlar / Approaches in Preservation and Exhibition of Archaeological Sites"

17:30-17:45 Öğr. Gör. Dr. Christopher Edens

"Tombs, cemeteries and landscape in prehistory / Tarih Öncesi'nde Mezarlar, Mezarlıklar ve Peyzaj"

17:45-18:00 Arş. Gör. Dr. Serkan Gündüz – Arş. Gör. Gözde Kırlı Özer

"Myndos Nekropol Alanları: Doğu Nekropolü Peyzaj Önerisi / The Necropolis Areas of Myndos: Landscape Proposal of East Necropolis"

18:00-18:15 Yousef Aldabti

"Shash Hamdan Tomb, Archaeological Survey & Renovation Project / Shash Hamdan Mezarı Arkeolojik Yüzey Araştırması ve Yenileme Projesi"

19:30 Akşam Yemeği / Dinner

03 Aralık/December 2016 – Cumartesi/Saturday

Dördüncü Oturum / Fourth Session (Gölyazı Kültür Evi / Gölyazı Culture House)

03 Aralık/December – Cumartesi/Saturday 09:30 – 10:30

Oturum Başkanı/ Moderator: Prof. Dr. İ. Hakan Mert

09:30-09:45 Yrd. Doç. Dr. Ersin Çelikbaş

"Hadrianoupolis'ten Bir Grup Kaya Mezarı / A Group of Rock Tombs in Hadrianoupolis"

09:45-10:00 Doç. Dr. Necmi Karul

"Tarih Öncesi'nde Ölüm ve Ölüler Kenti / Death and Necropolis in Prehistory"

10:00-10:15 Prof. Dr. Gül Işın

"Ölü – Ölüm – Müzecilik / Dead – Death - Museology"

10:15-10:30 Arş. Gör. A. Ali Altın

"Nikaia Nekropolleri ve Mezar Anıtları / The Necropoleis and the Grave Monuments of Nikaia"

10:30 – 10:45 Kahve Arası / Coffee Break

Beşinci Oturum / Fifth Session (Gölyazı Kültür Evi / Gölyazı Culture House)

03 Aralık/December – Cumartesi/Saturday 10:45 - 11:45

Oturum Başkanı / Moderator: Prof. Dr. Gül Işın

10:45-11:00 Prof. Dr. İ. Hakan Mert

"Priene Nekropolleri / The Necropoleis of Priene"

11:00-11:15 Prof. Dr. Bilge Hürmüzlü Kortholt – Çağatay Çelik

"Seleukeia Sidera Nekropolisi / Seleukeia Sidera Necropolis"

11:15-11:30 Doç. Dr. Derya Şahin

"Myndos Asar Adası Mezarları / Tombs from Asar Island, Myndos"

11:30-11:45 Sven Kühn M.A.

"The Hellenistic and Roman Necropoleis in Hattuşa-Boğazköy / Hattuşa-Boğazköy'deki Hellenistik ve Roma Dönemi Nekropolleri"

12:30-14:00 Öğle Yemeği / Lunch

Altıncı Oturum / Sixth Session (Gölyazı Kültürevi / Gölyazı Culture House)

03 Aralık/December – Cumartesi/Saturday 14:30 – 15:30

Oturum Başkanı / Moderator: Doç. Dr. Necmi Karul

14:30-14:45 Yrd. Doç. Dr. Özden Ürkmez

"Batı Anadolu'da Kapama Mezar Tipleri: Ahşap, Kiremit ve Taş Kapaklı Örnekler Üzerinde Gözlemler / Covered Grave Types in Western Anatolia: Observations on Wood, Tile and Stone Covered Examples"

14:45-15:00 Yrd. Doç. Dr. Gülseren Kan Şahin – Nihal Kardoruk (M.A.)

"Nekropol Alanı Sergi Düzenlemelerine İtalya'dan Örnekler / Some Examples from Italy for Exhibition Arrangement of Necropolis"

15:00-15:15 Yrd. Doç. Dr. Ali Akın Akyol – Prof. Dr. Yusuf Kağan Kadıoğlu

"Bursa, Nilüfer Gölyazı Sur Duvarları Arkeometrik Analizleri / Archaeometric Analyses of City Walls of Gölyazı"

15:15-15:30 Ertuğ Çelik – Tayfun Özdemir

"Bursa-Nilüfer-Gölyazı Kentsel ve Arkeolojik Sit Alanında Yeraltı Yapılarının Envanter Tespitine Yönelik Manyetik ve Yer Radarı Yöntemleri ile Araştırılması ve Haritalanması İşi / Gölyazı / Apollonia – Bithynia Gpr, Magnetic & Archaeometric Study"

15:30 - 15:45 Kahve Arası / Coffee Break

Değerlendirme Oturumu / Conclusion Session (Gölyazı Kültür Evi / Gölyazı Culture House)

03 Aralık/December – Cumartesi/Saturday 15:45-17:00

Güney Özkılınç **(Moderatör/ Moderator)**

Prof. Dr. Mustafa Şahin

Prof. Dr. Elmar Schwertheim

Prof. Dr. Adnan Diler

A. Sinan Özbey

Edoardo Tresoldi

Antonio Oriente

18:30 Akşam Yemeği / Dinner

İÇİNDEKİLER – TABLE OF CONTENTS

ÖNSÖZ - FOREWORD **13**

GÖLYAZI SUR DUVARLARI ARKEOMETRİK ANALİZLERİ / ARCHAEOMETRIC ANALYSES OF CITY WALLS OF GÖLYAZI / **Ali Akın AKYOL - Yusuf Kağan KADIOĞLU** **17**

NİKAİA MEZAR ANITLARI: 2013 – 2015 YILLARI ARASINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN YÜZEY ARAŞTIRMASINA DAİR ÖN RAPOR / THE GRAVE MONUMENTS OF NIKAIA: A PRELIMINIARY REPORT OF 2013-2015 SURVEYS / **Ahmet Ali ALTIN** **37**

YOL ÜSTÜNDE BİR MEZAR ANITI: KONCA LAHDİ VE PEYZAJ UYGULAMALARI A GRAVE MONUMENT ON THE ROAD; THE KONCA SARCOPHAGUS AND LANDSCAPE ARRANGEMENTS / **Ahmet BİLİR - Güzin BİLİR - Yasemin BİLİR ALTINOK** **53**

HADRİANOUPOLİS ÖN ODALI KHAMOSORİON TİPİ KAYA MEZARI / A CHAMOSORION TYPE ROCK-CUT TOMB WITH A FRONT ROOM FROM HADRIANOPOLIS / **Ersin ÇELİKBAŞ** **69**

ANITSAL PREHİSTORİK GÖMMELERİN PEYZAJI / LANDSCAPE OF THE MONUMENTAL PREHISTORIC BURIALS / **Bakiye YÜKMEN EDENS** **83**

BURIALS, CEMETERIES AND LANDSCAPE IN PREHISTORY / TARİH ÖNCESİNDE MEZARLAR, MEZARLIKLAR VE PEYZAJ / **Christopher EDENS** **95**

MYNDOS NEKROPOL ALANLARI: DOĞU NEKROPOLÜ PEYZAJ ÖNERİSİ / THE NECROPOLIS AREAS OF MYNDOS: LANDSCAPE PROPOSAL FOR THE EAST NECROPOLIS / **Serkan GÜNDÜZ - Gözde KIRLI ÖZER** **107**

ANTİK ÇAĞ'DA ÖLÜM VE MÜZECİLİK / DEATH IN THE ANCIENT HISTORY AND MUSEOLOGY / **Gül IŞIN** **125**

NEKROPOL ALANI SERGİ DÜZENLEMELERİNE İTALYA'DAN ÖRNEKLER / SOME EXAMPLES FROM ITALY FOR EXHIBITION ARRANGEMENT OF NECROPOLIS / **Gülseren KAN ŞAHİN - Nihal KARDORUK - Dilara ÇAMLICA** **135**

PRİENE NEKROPOLLERİ / THE NECROPOLEIS OF PRIENE / **İbrahim Hakan MERT - Buğra KURU** **145**

MİLET KAÇARTEPE NEKROPOLÜ KORUMA ÇALIŞMALARI VE DÜZENLEME ÖNERİLERİ / THE NECROPOLIS OF KAÇARTEPE IN MILETUS: CONSERVATION AND PRESENTATION / **Fikret ÖZCAN** **165**

MYNDOS ASAR ADASI MEZARLARI / TOMBS FROM ASAR ISLAND IN MYNDOS / **Derya ŞAHİN** **183**

APOLLONİA a.R. NEKROPOL ALANI KURTARMA KAZILARI / THE RESCUE EXCAVATIONS ON NECROPOLIS AREA AT APOLLONIA A. R. / **Mustafa ŞAHİN - Ali Sinan ÖZBEY** **201**

ARKEOLOJİK MİRASIN KORUNMASI VE SUNUMUNA YÖNELİK YAKLAŞIMLAR / APPROACHES IN PRESERVATION AND EXHIBITION OF ARCHAEOLOGICAL SITES / **Mine TANAÇ ZEREN** **221**

PEYZAJ VE NEKROPOL: TEORİK BİR BAKIŞ / LANDSCAPE AND NECROPOLIS: A THEORETICAL OVERVIEW / **Alpay TIRIL** **229**

BATI ANADOLU'DA KAPAMA MEZAR TİPLERİ: AHŞAP, KİREMİT VE TAŞ KAPAKLI ÖRNEKLER ÜZERİNDE GÖZLEMLER / COVERED GRAVE TYPES IN WESTERN ANATOLIA: OBSERVATIONS ON WOOD, TILE AND STONE COVERED EXAMPLES / **Özden ÜRKMEZ** **237**

ÖNSÖZ

2-3 Aralık 2016 tarihleri arasında Nilüfer-Gölyazı'da (Apollonia ad Rhyndacum) düzenlenen "1. Uluslararası Nekropol ve Peyzaj: Uygulamalar, Yaklaşımlar ve Öneriler Çalıştayı", Gölyazı Mahallesi'nde bulunan Kültürevi'nde (Aziz Panteleimon Kilisesi) gerçekleşmiştir.

Apollonia a.R.'un İÖ 2. yüzyılda Milet'in kolonisi olarak kurulduğu söylense de, 2016 yılında başlayan kurtarma ve sondaj kazıları esnasında elde edilen verilere göre kuruluşu en azından İÖ erken 5. yüzyıla kadar geri gitmektedir.

Antik kent önemli ölçüde modern Gölyazı'nın altında kalmaktadır. Ancak kente ait nekropol sahası zamanında SİT alanı olarak ilan edildiği için günümüze kadar olduğu şekliyle korunmuştur. Korunan nekropol sahası antik kenti sınırlayan sur duvarlarından başlayıp büyük bir ihtimalle Bursa-İzmir karayoluna kadar uzanmaktadır. Apollon tapınağının bulunduğu Kız Ada'ya hâkim bir yamaçta bulunan nekropol sahası, günümüze değin büyük ölçüde tahrip olmadan ulaşabilen önemli nekropol sahalarından birisidir.

2016 yılında kaçak kazıların yoğunlaşması üzerine Bursa Arkeoloji Müzesi başkanlığında nekropol sahasında kurtarma kazılarına başlanmıştır. Mevcut buluntulara göre khamosorion mezarlar yoğun olmak üzere, nekropol mimarisinin değişik örneklerini burada görmek mümkündür. Kurtarma kazıları tamamlanan alanda, Antik Çağ'dan günümüze bütün mezar örneklerinin sergileneceği ve ölü gömme geleneklerinin sunulacağı bir müze-park oluşturulması için proje çalışmaları devam etmektedir. Proje kapsamında uygulanacak peyzaj mimarisini belirlemek üzere bir çalıştay yapılmasına karar verilmiştir.

Nilüfer Belediyesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Bursa Uludağ Üniversitesi tarafından 2-3 Aralık 2016 tarihinde Gölyazı Aziz Panteleimon Kilisesi'nde düzenlenen, "Uluslararası Nilüfer Kültür Çalıştayları Serisi-1, Nekropol ve Peyzaj" çalıştayında uygulamalar, yaklaşımlar ve öneriler değerlendirmeye ve tartışmaya açılmıştır. Farklı alanlarda ve farklı kuruluşlarda çalışmalar yapan bilim insanları, uzmanlar, ilgili meslek odaları, ilgili dernekler ve öğrencilerin katılımıyla zenginleşen çalıştay yüksek bir katılımla gerçekleşmiş ve başarı ile sonuçlanmıştır.

Açılış konuşması ve ödül törenlerinin ardından; arkeoloji ve peyzaj mimarlığı alanlarından; farklı nekropol alanlarındaki koruma önlemleri ve önerileri, peyzaj problemleri, teşhir ve düzenleme önerileri, açık hava müzesi, müzepark uygulamaları, tarih öncesinde ölüm ve ölüler kenti, müzecilik, mezar tipleri, arkeometrik analizler ile yeraltı yapılarının envanter tespitine yönelik araştırma ve haritalama konularında 26 adet bildiri sunulmuş olup, bu konular 7 farklı oturumda ele alınmış ve tartışılmıştır.

Çalıştaya Almanya, İtalya, Azerbaycan, Suriye ülkelerinden olmak üzere 8 akademisyen, yurt içinden ise çeşitli üniversitelerden 36 akademisyen katılım sağlamıştır.

Açılış oturumu sonunda Gölyazı nekropol alanında, alanın doğal ve kültürel özelliklerini tanımaya yönelik bir arazi gezisi gerçekleştirilmiştir.

Çalıştayın temel amacı; nekropol alanlarının koruma-kullanma dengesi içerisinde ancak koruma öncelikli olarak planlanması, kullanma kavramının ise geçmiş uygarlıklara ait bu miras alanlarından sadece bilgi edinilmesi bağlamında yorumlanarak değerlendirilmesi ve nekropol alanlarının gelecek nesillere aktarılması amacıyla sürdürülebilirliğinin sağlanmasıdır. Bu kapsamda 2-3 Aralık 2016 tarihinde Gölyazı Aziz Panteleimon Kilise'sinde düzenlenen,

"Uluslararası Nilüfer Kültür Çalıştayları Serisi-1, Nekropol ve Peyzaj" çalıştayında aşağıdaki bilimsel değerlendirmeler yapılmıştır.

- Planlama çalışmasında ve proje tasarımında Gölyazı'nın tamamı için; tüm kültürel değerleri, hatta geleneksel kültürel öğelerin koruma kararları, çevre düzenleme kararları bütüncül bir yaklaşımla ele alınmalıdır.
- Koruma amaçlı ilkeler aynı olsa da her yerin kendine özgü özel bir durumu bulunmaktadır.
- Düzenleme, hem arkeolojik hem de doğal çevre ile uyumlu olmalıdır. Alanın koruma öncelikli ve öznel olarak planlanması, tasarlanması ve uygulanması gerekmektedir.
- Bu alanların kullanımının ise öncelikli olarak bilgi edinilmesi bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir.
- Nekropol alanlarının gelecek nesillere aktarılması amacıyla sürdürülebilirliğinin sağlanması gerekmektedir.
- Proje tasarımının; yaratıcı, özgün, nitelik ve kimlik vurgularının yapıldığı, kültürel peyzajın felsefi ve estetik özellikleri birleştirilerek yapılması gerektiği düşünülmektedir.
- Toplumlara göre mezar tipleri değişmektedir. Örneğin Kırım'da beş farklı halk mevcuttur ve bu doğrultuda beş farklı mezar geleneği görülmektedir. Bu yüzden alan düzenlemeleri sırasında toplum yapısı da dikkate alınmalıdır.
- Buluntu alanlarında yapılacak olan düzenlemelerde alanın kendi doğal bitki örtüsü ve toprak yapısı kullanılarak onarımlar ve düzenlemeler öncelikli çözüm önerileri arasında yer almalıdır. Sadece çimlendirmenin yeterli olmadığını Milet örneği de göstermiştir.
- Kaçak kazıların ve tahribatın önüne geçmek için güvenlik önlemleri alınmalıdır.
- Buluntuların korunmasına yönelik dış hava koşullarından olumsuz etkilenmesini önlemek amacıyla gereken durumlarda koruma çatıları veya korugan yapı sistemlerine yer verilmelidir.
- Alanın bir senaryo bağlamında gezilmesini sağlayacak şekilde planlanması, ziyaretçilerin bir kurgu dâhilinde tüm buluntulara ulaşımlarının sağlanması ve hazırlanacak bilgi tabelaları ile bilgilendirilmeleri sağlanmalıdır.
- Ziyaretçiye açılacak alanlarda güvenli ve düzenli bir rota izlemesini sağlayan gezi güzergâhları oluşturulmalıdır. Oluşturulan güzergâhlar üzerinde görme engelli vatandaşlar da düşünülerek uyarı levhaları, yönlendirme tabelaları kabartmalı yapılmalıdır.
- Nekropol alanının çevresi ile kurduğu etkileşimin artırılması sağlanmalıdır.
- Etnik kimlik vs. gibi ayrım gözetmeksizin bir teşhirin öncelikler arasında olmasına ve mezarların toplumsal hafızanın bugünkü yaşamı için değerinin öne çıkarılmasına dikkat edilmelidir.
- Nekropol alanları içerisinde giriş – ziyaretçi birimi – kafeterya - müze gibi yapısal kitlelere olabildiğince az yer verilmelidir. Bu kapsamda "Ören Yeri Müzesi" oluşturulabilir.
- Kent içinde, yerinde korunacak arkeolojik alanların "ancak başka ticari amaçlara hizmet etmesi durumunda korunur" algısının önüne geçilmesi gerekmektedir.
- Koruma ve teşhirde yakın çevrenin coğrafi ve diğer arkeolojik değerlerini göz önünde bulunduran projelerin teşvik edilmesi gerekmektedir.
- Oluşturulması planlanan yapısal kitleler içerisinde imitasyon eserler ile orijinali yansıtma, ortam karartılarak hikâyesi ile birlikte yaratma, ses ve koku ile kremasyonu yansıtma gibi uygulamalar kullanılabilir. Yaşamakta olan ölüm, gömme, anma vs. gibi geleneksel uygulamaların belgelenmesi ve

video gibi yöntemler ile paylaşılması, 3 boyutlu mekânlar, çeşitli animasyon ve simülasyonlar ile canlandırma yapılması, iskeletlerin etlendirilmesi ve silikon kalıplarının alınması sergilenen alanların akılda kalması açısından önemli uygulamalardır.

- Ölüm ritüeli; ilk ölüm hali, gömü ritüeli ve bulunduğu hali ile üç aşamalı olarak 3 boyutlu model canlandırma yapılabilir.
- Atık toplama ve uzaklaştırma sisteminin kurulması gerekmektedir.
- Alan aydınlatmasında güneş enerji kullanımlı sistemler tercih edilebilir.
- Nekropol alanının ziyaretçilere tanıtılmasında rehberlik hizmetinden de yararlanılabilir.
- İnsan ve doğal kaynakların risk haritalarının hazırlanması gerekmektedir.
- Bu elde edilen veriler ışığında; öncelikle alanın ekolojik peyzaj planı hazırlanmalıdır. Peyzaj planı çalışmasında öncelikle analiz paftaları (yükselti, bakı, eğim, klimatoloji, hidroloji, yakın çevresi ile etkileşimi, flora ve fauna çalışması gibi) hazırlanarak bu analizlerin sonucuna göre peyzaj projesinin hazırlanması gerçekleştirilmelidir.
- Hazırlanan peyzaj projesinin Üniversite, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve Kültür Varlıkları Koruma Bölge Müdürlüğü tarafından onaylanmasından sonra uygulamasının büyük bir titizlikle yürütülmesi gerekmektedir.
- Alanın koruma öncelikli kullanıma açılması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması amacıyla Nilüfer Belediyesi'ne ve yaşayan yerli halka büyük görev düşmektedir.

Müze-park projesinde sonuç bildirgesinde yapılan öneriler dikkate alınmaktadır.

Çalıştay Bursa Uludağ Üniversitesi'nin bilimsel desteği ve Nilüfer Belediyesi'nin değerli katkıları ile gerçekleştirilmiştir. Desteklerinden dolayı Bursa Uludağ Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Yusuf Ulcay'a ve Nilüfer Belediye Başkanı Mustafa Bozbey'e, çalıştayın düzenlenmesinde emeği geçen Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, Tarih ve Turizm Bürosuna teşekkür ederiz. Nekropol sahasında kurtarma kazıları için izin veren Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne minnettarız. Kurtarma ve sondaj kazılarının başkanlığını üstlenen Bursa Müzeler Müdürü A. Sinan Özbey'e ve müze uzmanı R. Hakan Bay'a teşekkürü borç biliriz. Ayrıca katılımlarından dolayı TMMOB Peyzaj Mimarlar Odası Bursa İl Temsilciliğine teşekkürlerimizi sunarız. Sempozyumun organizasyon aşamasında verdikleri destekten dolayı Arkeologlar Derneği Bursa Şubesi'ne teşekkür ederiz. Son olarak sempozyumun akademik sekretaryasını yürüten Arş. Gör. Gonca Gülsefa, Arş. Gör. Hazal Çıtakoğlu, Arş. Gör. Nur Deniz Ünsal ve Arş. Gör. Serap Ala'ya sempozyumun bütün aşamalarındaki emeklerinden dolayı teşekkürlerimizi sunarız.

Mustafa Şahin - Güney Özkılınç - Ali Sinan Özbey
Bursa, 2019

ANTİK ÇAĞ'DA ÖLÜM VE MÜZECİLİK

DEATH IN THE ANCIENT HISTORY AND MUSEOLOGY

Gül IŞIN*

ÖZ

Antik Çağ kültürlerinin yaşam pratiğinin çok önemli bir parçası olan ölümün arkeoloji biliminin kabuğundan çıkarılarak çağdaş müzecilik anlayışıyla görselleştirilmesi cazibeli olduğu kadar sorunlu ve hassas bir konudur. Bu bildiride ölüm ve öte dünya kavramları Arkeoloji disiplinin yanı sıra Eski Çağ Tarihçiliği ve Sosyal Antropoloji'nin alanlarını da kullanarak maddi kültürün yanı sıra insan odaklı bir yaklaşımla ele alınmıştır. Özet olarak insanlık kadar eski öte dünya kavramının görselleştirilmesini kolaylaştıracak temel Antik Çağ düşünce modelleri ve uygulamaları tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ölüm, Ölümsüzlük, Öte Dünya, Antik Çağ, Müzecilik.*

ABSTRACT

In ancient cultures, death was one of the most important practices of daily life. Although it is interesting to visualize and bring the phenomenon of death out of its scientific shell and into contemporary museology, it is a problematic and sensitive topic.

In this paper, the concept of death and after life is not only introduced in the discipline of Archaeology but also ancient history and social anthropology based approaches are used as well. The subject matter is discussed with a human centric point of view.

As a summary, the aim of this paper is to introduce the concept of afterlife, which is as old as humanity, with the hope of enabling the visiualisation of the basic ancient theoretical modellings and practices.

Keywords: *Death, Immortality, Afterlife, Ancient History, Museology.*

* Prof. Dr. Gül IŞIN, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 07058 Kampus-Antalya. E-posta: gulisin@akdeniz.edu.tr

Arkeolojinin ortaya çıkışından bu yana ölüme dair maddi kültür araştırmalarını içeren onlarca konu -mezarlar, mezarlıklar, mezar yazıtları, iskeletler, ölü armağanları vs.- cazibesini korumakta ve kapsamı giderek genişlemektedir. Hiç kuşkusuz Nilüfer Belediyesi'nin girişimleri, Bursa Uludağ Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün bilimsel desteğiyle Apollonia ad Rhyndacum Nekropolü'nün kurtarma kazı çalışmaları da bu çalışmalara önemli katkılar sağlayacaktır. Kazılar sonrasında nekropol alanının müzeleştirilerek yerleşimin günümüz sahipleri Gölyazılılar ve Gölyazı ziyaretçilerine emanet edilecek olması toplumsal arkeoloji açısından çok yapıcı bir yaklaşımdır.

Bu çalışmada nekropol müzeciliği ve toplumsal arkeolojiye katkı sağlayacağı umularak, özellikle Gölyazı'nın da içinde bulunduğu Antik Çağ kültür coğrafyasında, "ölüm ve öte dünya" kavramları, maddi kültür verilerinin yanı sıra ağırlıklı olarak Antik Çağ yazılı belgeleri ve edebiyatına dayanarak, antropolojik bakış açısıyla kısa başlıklarla tanıtılmaya çalışılacaktır.

Ölüm Ölümsüzlük: Bedenli Ölümsüzlükten Bedensiz Ölümsüzlüğe

İnsanlık tarihinde, mühendislik becerisinin estetik mimari ile buluştuğu en anıtsal yapı, bir mezar - bir "ölü tapınağı"dır. Yaklaşık 200 yıl boyunca geliştirilerek, İÖ 3. binin ortalarına gelindiğinde mükemmelleştirilen muazzam piramit mimarisi, bugün bile ölüm ve ölümsüzlük diyalektiğinin görselleştirildiği en görkemli yaratı kabul edilebilir. Ancak ölüm, "sonsuz yaşam evleri" olarak kabul edilen bu görkemli mezar anıtlarının ait olduğu dünyada bile, arzu edilen ya da imrenilen bir son değildir; örneğin 4. Hanedanlık üyelerinden Hordjedef'in otobiyografisinde: "Ölüm bizler için üzüntü vericidir; itibar etmemiz gereken şey yaşamdır," yazılıdır[1].

Eski Mısır inancında ölümsüzlük arayışı için üretilen en belirgin çare, bedenin ebediyetini sağlayan mumyalama tekniği ile insan yaşamının enerjisi, özü ve zorunlu olarak da fiziki ikizi olarak kabul edilen *Ka*'nın (ruhun) kendine beden edinebileceği portre heykellerin yapımı olmuştur[2]. Mısır'da ruhun *Ka* dışında iki ayrı biçimi daha vardı; bunlardan biri tek ve biricik kişiliğin ruhani temsili olan *Ba*'dır. Geceleri ölünün yanında kalıp güneşle birlikte yeryüzüne çıktığı düşünülen *Ba,* insan başlı bir kuştu ve kimi zaman kuşların ötüşü ölülerin konuşması olarak yorumlanırdı. Ruhun üçüncü hali ise ışık saçan bir madde olarak ölümden sonra *Ba* ve *Ka*'nın bütünleşmesiyle tekrar canlanan ve varoluşu sağlayan, özde yine kişinin kendisi gibi tasvir edilen *Akh* idi (Brewer-Teeter 2011: 178).

Ölümsüzlük arayışı insanlık tarihinin en erken edebî metinlerinden sayılan *Gılgamış Destanı'nda* çok çarpıcı biçimde ele alınır. Kahramanımız kendini ölümsüzlük otunu bulmaya adamasına ve onu bulup onca macerayı göze almasına rağmen, destan, okuyucuyu gerçek ölümsüzlüğün, Gılgamış adının gelecek kuşaklar tarafından anılması fikri olduğuna yönlendirir (Jackson 1997: "Gilgamesh Tablet IX" 4-9). Gılgamış ile deneyimlenen bu ölümsüzlük fikri, Homeros'un kahramanlarına bahşettiği "kleos aphthiton - ebedî şan/şöhret" (Floyd 1980: 133-157; Gregory 2013: 102-103) ile ortaya çıkan "athanatos/athanasia - ölümsüzlük" kavramıyla karşılaştırılabilir (Antonaccio 1994: 397). Gılgamış'ın edindiği tecrübeyle ölümsüzlük fikrinden çıkartılan ders Homeros ile kavramsallaşır.

Homeros'ta bedenli ölümsüzlük fikri ortadan kalkmıştır; onun ölümlü ya da yarı tanrı kahramanlarına göre, ebedî şöhret yoluyla ölümsüzlüğü yakalamanın en açık formülü, savaşarak elde edilen "onurlu ölüm"dür. İlyada'da bu durum Akhilleus'un ağzından şöyle aktarılır (Hom. Il. IX. 410-416): "Anam, gümüş ayaklı Thetis bana demişti: İki ayrı kader götürecek beni ölüme; burada kalıp savaşırsam Troya'nın çevresinde, tükenmez bir ün (kleos) var dönüş yok. Dönersem yurduma sevgili baba toprağına ünüm olmasa da çok yaşayacağım, ölüm öyle çabuk gelip çatmayacak". Pers Savaşları sonrasında Platai'da her yıl düzenlenen *Nekysia* anma töreni (Plut. Aris. 21) "onurlu ölüme" ulaşmış Hellen savaş kahramanlarına verilen önemin belirgin göstergesidir.

1 Brewer-Teeter 2011:178; kitabın Türkçe çevirisinde Hordjedef hatalı olarak Orta Krallık dönemi ile ilişkili gösterilmiştir, oysa ki İngilizce orijinal metinde "Old Kingdom-Eski Krallık" yazmaktadır.

2 Özellikle Erken Hanedanlık Dönemi'nde çok daha özenli örneklerin varlığı bilinmektedir.

Destanların asıl karakterleri yarı tanrılar da olsa ölümlülerdir; Hellen düşünce sistemine yön veren Homeros'un kahramanlar dünyasında ölümlülerin ulaştığı bu yüce onura tanrılar asla ulaşamayacaklardır. Homeros sonrasında Antik Çağ düşünürleri bu yarı tanrılar-heroslar[3] üzerinden varoluş ve ahlak sorgulamalarını temellendirirler (Nagy 2013).

Antik Çağ'da kahramanlara özel bir yer ayrılmış olsa da, her ölümlünün fâni dünya ile bağı, öte dünya aidiyetini gösteren mezarlar aracılığıyla sağlanır. Bu sebeple mezarlar ve mezarlıklar yaşayan topluma aktarılan mesajlarla doludur. Bu mesajlar yazılı olmasalar bile, çoğu zaman mezarın kendi varlığı en belirgin mesajı sunar. Örneğin ünlü Spartalı kanun koyucu Lykurgos, Atina geleneğinin aksine,[4] kentin delikanlılarının ölüm korkularının üzerine gidebilmek ve onları ölüme karşı cesaretlendirecek bir çare olarak kent içine mezar yapmanın uygun olduğunu söyler (Plut. Lyk. 27, 1). Yine Lykurgos'un savaş durumunda ölenler, yani "onurlu ölüme" ulaşmış kahramanlar dışında mezarların üzerine ad yazılmasını yasakladığı aktarılır (Plut. Lyk. 27, 3). Denilebilir ki, Sparta'da Homeros Çağı'nın hemen ardından savaş kahramanları için "kleos aphthiton" Lykurgos ile kanunlaştırılmıştır.

Sparta dışında kent surlarının içindeki mezar uygulaması Megara'dan da (Paus. I. 43, 2) bilinmektedir (Graves 1891: Bölüm IX, 70). Anadolu'da ise, Lykia kentlerinin merkezlerinde bulunan ve kent yaşantısından koparılmamış mezarlara sıkça rastlanır; özellikle Ksanthos bu anlayışın en belirgin örneklerini sunar. Lykia dışında benzer uygulamalara, Karia ve zaman zaman da Termessos gibi Pisidia kentlerinde rastlanır.

Mezar yazıtları ya da ünlü Antik Çağ düşünürlerine ait "*kleos aphthiton/athenathos*", ölümsüzlük ve tanrılaşma fikirlerine göndermeler yapan birkaç özlü sözü şöylece sıralayabiliriz.

- "Ölüler aşağıya inmiş tanrılar." (TAM III. 1 no 767 Termessos Antik Kenti, lahit üzerinden mezar yazıtı)
- "Tamamen ölmeyeceğim." (Hor. *Od*. III. 30, 1)
- "Varsın tanrı olsun, yeter ki yaşamasın." (H. A. Geta 2, 8)
- "Yaşıyor ve hep yaşıyacak çünkü ben bu adamın erdemini sevdim." (Cic. Lael. 27)

Antik Çağ'da Ruh

Günümüz semavi dinlerinde olduğu gibi Hellenler'de de insan, beden ve ruh, yani *soma* ve *pskhe*den meydana gelir. *Psykhe* ya da Latince'deki *anima* Homeros'tan itibaren kullanılan Anaksimenes ve Pythagorasçılarla da felsefik boyutta anlaşılmaya çalışılan bir kavramdır (Arslan 2006: 145).

Platon ile formülize edilen ruh ise üç ayrı bölümde incelenir (Plat. Rep. 439d; 444c). Buna göre: akıllı parça (kafa/akıl) *to logistikon*, yürekli atılgan parça (şevk, can, gönül kalp) *to thymos*/*animus*, iştah duyan ve arzulayan parça (mide-diyafram) *to epithymetikon*'dur (Gören 2007: 130). Yalnızca akıllı parça ölümsüzdür, diğer iki parça ise bedenin ölümüyle birlikte yok olup gider. Platon'da (Plat. Phai. 70d -71c) istenen ve arzu edilen bir son olan ölüm yeni bir hayatın başlangıcıdır. Orphik düşünceye göre ise insandaki tanrısal ruh, *soma*'da (bedende) bir *sema*'da (mezarda) gibi hapistir ve öte dünyaya kavuşmaya çabalar (Nilsson 1935: 205-206).

Ölümle birlikte ortaya çıkan ve hayalet olarak tercüme edilen insanın farklı bir biçimi ise *phasma, phantasma, eidolon* ve *daimon* gibi sözcüklerle tanımlanır (Felton 2002: 39). Antik kaynaklara bakıldığında çoğu zaman ruh olarak bildiğimiz *psyche*'nin kimi zaman hayalet anlamında da kullanıldığına tanık olunur. Türkçe'de emir kipiyle (hayal-et) düşünüldüğünde, rasyonelleşen hayaletler Antik Çağ dünyasında oldukça çeşitlidir. Bazıları bedenleriyle canlanan, enkarne olmuş ölülerdir (Felton 2002: 41).

Enkarne varlıklar içinde belki de en çok ünlenen Theseus'tur; zira Maraton Savaşı'nda Theseus'un hayaletinin Perslerle göğüs göğüse çarpıştığına tanık olan Yunanlılardan söz edilir (Plut. Thes. 35, 5). Böyle yararlılıklarla dolu bir geri dönüş hayranlıkla

3 Akhilleus yarı tanrı olarak anılmakla da aslında o da Gılgamış gibi dörtte üç insan dörtte bir tanrı soyu taşır.

4 Atina'da kent içinde mezar yapımının yasak olduğu bilinmektedir; bkz. Cic., ad Familiares: 4,12.

karşılansa da, ruhların gittikleri yerde kalması tercih edilendir. Bunun için de bazı kurallara dikkat edilmesi gerekir. Ruhun öte dünyadaki huzurunun sağlanması, hayaletin geri dönüşü için en belirgin tedbirdi. Huzurun sağlanmasındaki ön koşul ise ölünün gelenek ve göreneklere uygun biçimde defnedilmesiydi. Aksi haller Homeros'ta aktarılan olaylara sebep olabiliyordu. Patroklos'un huzursuz ruhunu (*psyche*) rahatlatmak için intikam aşkıyla yanan Akhilleus'un Hektor'un cesedini Patroklos'un mezarı etrafında sürüklemesi, huzursuz ruhların yaptırım gücü hakkında bilinen en ünlü anlatımdır (Hom. Il. XXII. 395-405, XXIV. 14-22). Bu ünlü anlatım İÖ 6. yüzyıl Atinalı vazo ressamları tarafından görselleştirilmiştir[5]. Bu tasvirlerde Patroklos'un tümülüsünün üzerinde görünen "kanatlı minyatür insan" Patroklos'un *psyche*'si ya da *eidolon*'udur. Euripides'te (Hec. 636-637) ise bu sefer Akhilleus'un huzursuz ruhu/hayaleti ortaya çıkar ve öte dünyadaki huzuru için Polyxena'nın kurban edilmesini ister; bu istek tereddütsüzce gerçekleştirilir.

Kahramanlar dışında Atinalı vazo ressamlarının çoğunlukla beyaz zeminli *lekythos*lar üzerinde çalıştığı basit ruhlar ise kanatlı incecik bir insan silüeti biçiminde yansıtılır (Şahin 1996: 161-163).

Hellenler'in ölülerini *Anthesteria* ve *Genesia* olarak isimledirilen özel günlerde andıkları bilinmektedir. Özellikle Atina'da Dionysiak *Anthesteria Şölenleri*'nin son gününde hayalete dönüşmüş ruhların mezarlardan çıkıp şehre girdikleri düşünüldüğünden, törenin ruhların kovalanmasıyla sonlandırıldığı aktarılır (Burkert 1983: 216).

Antik Roma dünyasında ise, ruh ve ölümden sonraki yaşam, Hellen düşüncesiyle büyük benzerlikler içerse de, ritüeller açısından bölgedeki erken Latin ve Etrüsk kültürlerinin etkisindedir[6]. *Di manes* olarak adlandırılan ve sonsuza dek mezar alanında kalan ruhlar için yapılan *Parentalia* ve *Feralia* törenlerinde ölüler saygıyla anılırdı (Felton 2002: 25). *Parentalia* sürecine rastlayan 21 Şubat gününe denk gelen *Feralia* ata ruhlarının mezarlıklar içinde anıldığı özel günler olduğunu Ovidius'tan (Ov. fas. II. 533) öğreniyoruz. Bu süre içinde sunaklarda ateşler yakılmaz, tapınaklar kapatılır, düğünler yapılmazdı. Huzursuz intikamcı, yaşayanları rahatsız eden *lemures* olarak anılan ruhlar için ise evlerin içinde gerçekleştirilen *Lemuria* ritüeli düzenlenirdi. *Lemuria Anthesteria*'da olduğu gibi kötü ruhların/hayaletlerin kovalanmasıyla sonlanırdı (Ov. *fas.* V. 443).

Antik Çağ'da Öte Dünya ve Şüpheciler

Arkaik Çağ'dan başlayarak Hristiyanlığın yaygınlaşmasına kadar, yazılı kaynaklar ve arkeolojik maddi veriler, ölüm ve öte dünyaya ait çeşitli düşünce ve uygulamaları anlamamıza yardımcı olmaktadır. Ancak, bugün olduğu gibi dün de bilinmezliklerle dolu bu konunun, ritüel uygulamalarının, özellikle "inançlı insanlar" arasında yaygınlaştığını düşünmek çok da yanıltıcı olmayacaktır. Bilinen öğretilerin ötesindeki düşüncelere yönelmiş "şüpheciler" için durum gerçekte nasıldı?

Hellenistik Çağ bu konudaki farklı düşüncelerin ünlü düşünürlerce seslendirildiği bir süreçtir. Hellenistik Stoa ve Epiküros felsefeleri, ölümsüzlük fikrine oldukça şüpheci yaklaşır[7]; onlara göre ruh maddidir, ölümle birlikte bedenden tamamen ayrılır, evrene karıştığında kimlik ve kişiliğini yitirir. Epiküros'a atfedilen, ünlü, "Ölümden korkmak anlamsız, ben varsam ölüm yok, ölüm varsa ben yokum," sözü, düşünürün ölüme dair anlayışının en yalın halidir.

Epiküros'un düşünceleri, kendi çağının ötesine taşarak, Roma İmparatorluk Dönemi içinde de varlığını sürdürmüştür. Örneğin, kent Roma'daki mezar yazıtlarında, kalıplaşmış cümlelerde, öte dünyaya dair bu şüpheci yaklaşımların izlerine tanık olunur[8].

- "Yoktum, vardım, yokum, umursamıyorum" *Non fui, fui, non sum, non curo.*
- "Sadece ölümlüleriz, ölümsüz değiliz." *Sumus mortales immortales non sumus.*

5 Antiope Grubu ve Leagros Grubu bkz. Nagy 2009, Resim 1-2.

6 Örneğin özellikle İS 2.yüzyılda yaygınlaşan lahit geleneği öncesi kremasyon uygulamasının, bulunan urne ve ostheteklerin de gösterdiği gibi, aynı dönem Ege dünyasına göre çok daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Antik Çağ gömü uygulamalarında kimi zaman inhumasyon, kimi zaman kremasyon ön plana çıksa da bu uygulamalardan birinden birinin tamamıyla terk edilmesi söz konusu olmamıştır; öte yandan Cicero ve Plinius'un inhumasyon uygulamasının ilkel bir yöntem olduğu konusunda ortak görüşleri vardır; bkz. Toynbee 1971: 39

7 Toynbee 1971, 34; Gökberk 1999, 89; Arslan 2001, 22.

8 Toynbee 1971, 34, II. bölüm dipnotlar 67-71; Toynbee'de Latinceleriyle sunulan bu mezar yazıtları İngilizce tercümelerinden dilimize aktarılmıştır.

- "Varız ve hiçiz, ey okuyucu (bu taşı okuyan) nasıl da süratle hiçlikten gelip hiçliğe gidiyoruz". *Nil sumus et fuimus, mortales respice lector,/ in nihil a nihiloquam cito redicimus.*

- "Armağanlarınızı boş yere bırakmayınız artık var olmayacağım (Kaibel 1878: No 646)."

Anlaşılan bu oldukça "müphem" öte dünya tasavvuru toplumun bütününü kucaklamıyordu. Peki ama bu farklı düşüncelerin gömü uygulamalarına yansımış farklılıklarını arkeoloğun ayırt etmesi mümkün müdür? Soru günümüzle bağlantılı düşünüldüğünde "hayır" cevabı kaçınılmaz gibi duruyor!

Antik Kaynaklarda Hades ve Yeraltı Tasavvuru

Kronos sonrası kurulan yeni düzende hâkimiyetin üç büyükler arasında gök, deniz ve yeraltı "ölüm" (Zeus-Okeanus-Hades) olarak paylaşılması; yerin üstünün biz insanlara bırakıldığı fırsatçılığı içinde düşünmemize sebep olsa da, insanın yönetiminde Hades'in öneminin yadsınamayacak kadar değerli olduğu bir kez daha ortaya çıkıyor. Hades'in hâkimiyetindeki Tartaros'a gideceklerin korkuyla karışık saygı çerçevesinde belli kuralları yerine getirmesi, inanan ya da inanmayan hiç kimseye bir şey kaybettirmeyecekti; aksine toplumun geneline aykırı düşmeden, ruha vaat edilen ölümsüzlük fırsatı için bir açık kapı bırakma fikri çoğunluğun tercihi olmalıydı.

Ölüm gerçekleştiğinde bu bilinmez dünyaya ruhu götürecek rehber fikrinde Mısırlılar Anubis'i uygun görmüşlerdi. Ege dünyasında ise çakal yerine üç başlı bir köpek Kerberos Hades'in bekçisi olarak görev yapar; ölülerin ruhuna eşlik etme görevi ise Hermes'indir. Hermes, *psychopompos* görevine soyunmadan önce, ölünün yanı başında biten Hypnos (uyku) ve Thanatos (ölüm), dünya değiştiren ruhun ilk şaşkınlığını atmasına yardımcı habercilerdir. Klasik Dönem kırmızı figür ve beyaz zeminli vazolarda, kanatlı ve sakallı olgun erkek tiplemeleriyle izleyiciye sunulur ve bu süreçte ikilinin görev başı tasvirlerinde en çok Sarpedon ve Memnon konu edilir (v. Bothmer 1987: 5-11; Burgess 2009: 77-78). Hellenistik Dönem'de ise, terra-cotta figürinlerinde, çocuksu görüntüsüyle "Eros-Thanatos", elinde ters tuttuğu meşaleyle görünür (Thompson 1974: fig. 64). Yine benzer çocuk ya da delikanlı anlatımları bu dönemin plastik eserleriyle örneklenebilir[9].

Hades'in ve sonrasında da ölünün ruhunun kızdırılmaması için, cenaze en "uygun" şekilde temelde dört aşamada kaldırılır[10]; 1. *Soma*'nın hazırlanması. 2. *Prothesis* 3. *Ekphora* 4. *Soma*'nın mezara bırakılışı.

1. Göz kapama, çene bağlama, yıkanma, kokular, yağlar, örtme, giysi.

2. *Prothesis*; sergileme, evde ayaklar kapıya bakacak şekilde yerleştirerek kline üzerine yatırma; ağıtçılar.

3. *Ekphora prosthesis* sonrası gündoğumu öncesi ölünün mezar alanına taşınması; cenaze alayı.

4. Lahitle ya da lahitsiz gömme, yakma vs., sunu işlemleri, epitaphia cenaze söylevi, cenaze dönüşü arınma, evde cenaze ziyafeti, 3. ve 9. günlerde mezar başında ziyafet, 30. gün kurban sunma.

Hades'e yeraltı bahşedilmiş olsa da yeryüzü yaşamını sonlandıran insanın öte dünyadaki adresi aslında sanıldığı kadar net değildir (Toynbee 1971: 36). Zira, örneğin Aeneas'ın (Ver. *Aen*. VI. 641) ölüler ülkesine yaptığı yolculukta, seçkin ruhların gittiği "cennete" benzer bir aktarımla sunulan *Elysium* Hades'te (yerin altında) konumlandırılırken, Homeros'un kahramanları (Hom. Od. IV. 560-565) bilinen dünyanın ucunda ya da sonunda yer alan *Elysium*'a gider. Bazıları da Dioskurlar gibi gökyüzüne giderler, benzer şekilde Cicero'da bu dünyadan göçüp gidenler için Samanyolu'na karışan kutsanmış yıldızlardan söz eder (Toynbee 1971: 38). Kimi zaman da Okyanus'ta özellikle kahramanlara ayrılmış kutsanmışlar adası ölülere ev sahipliği yapar (Hes. Theog. 170). Öte dünya adreslerindeki bu çeşitliliğe rağmen Hades'in

9 1855 Perugia yakınlarından bulunduğu söylenen Britanya Müzesi (Br. 267) bronz Hypnos başı için bkz. Mattush 1996, 153.

10 Konuyu antik kaynaklardan dilimize aktararak ele alan kapsamlı bir çalışma için bkz. Şahin 1996.

iş yükünün azalması beklenemez, çünkü bu özel konumlar sıradan insanlarla değil kahramanlarla ilişkilidir. Ölüler diyarının yargıçları konumunda ünlü Minos ve Rhadamantys vardır (Hom. Il. XIV. 322); Orphik Pithagorik öte dünya düşüncesiyle birlikte Rhadamantys'in yanında Aiakos da yer alır.

Vergilius'un Aeneas'ında ayrıntılı tasvirlerine rastlanan Hades, *Asphodel (*öte dünyaya geçiş)/ Limbo/Araf, *Tartarus* (erdemsiz yaşamış kötü ruhların gittiği koyu karanlıklar ülkesi), *Elysium* (erdem sahibi, kahramanlıklar gösteren ölümlülerin gittiği yer) olmak üzere temel üç bölüme ayrılmıştır. Hades'te beş ırmak önemli görevler üstlenir. İlki yeraltı dünyasını çepeçevre dolanan ve tanrı yeminlerinin kefili olan *Styks* ırmağıdır. Ayrıca acı ve keder ırmağı olarak anılan *Acheron,* Vergilus'ta en derinde bulunan iniltiler ırmağı *Cocytus,* fâni dünyaya ait yaşananları unutturan ırmak *Lethe* ve ateşten bir ırmak olup içine düşenleri yakan *Pyrihylegeton* ya da *Phlegeton* Hades topoğrafyasının belli başlı tasarılarıdır.

Tartaros karanlığının farklı sakinleri vardır. Ölümsüzler arasında kuşkusuz en önemlisi Zeus'un babası Kronos'tur; Titanlar ve Hekotonkheirler de ona eşlik eder. Ölümlüler içinde ise belli başlı dört karakter ön plana çıkar. Alev saçan bir tekerlekte sonsuza dek bağlı kalarak cezalandırılan İksion; bir kayayı sürekli yukarı doğru itmek zorunda olan Sisyphos ve açlıkla mücadelesi asla ulaşamayacağı meyve dalıyla sınanan Tantalos. Hepsi de Zeus'un hışmına uğramıştır. Karısı Eurydike'yi hayata döndürmek uğruna Hades'e inen Orpheus da unutulmamalıdır.

Bu belirgin karakterler dışında, yeryüzünde yapılanlar nedeniyle öte dünyada çekilecek işkence ve zulüm fikri, sıradan insanlar için, Vergilius'u kendine rehber edinen Dante kurgusundaki "Cehennem"e kadar bu denli yaygınlaşmamıştır.

Nekropol Müzeciliği

Her canlı varlığın kaçınılmaz sonu olan ölüm ve yok-oluşa direniş, varoluşumuzdan bu yana devam etmektedir. Bu direnişle doğan öte dünya düşüncesi, farklı mit, felsefe ya da inançlarda da olsa varlığını kuvvetli bir şekilde sürdürmektedir. Kaybolan geçmişe ait inanç ve ritüeller ile zamanımızın farklı inanç gruplarında karşılaşılan benzerlikler, binlerce yıllık insanlık mirasının somut göstergeleridir. Geçmişten günümüze uzanan bu canlı bağı sebebiyle "Nekropol Müzeciliği", ziyaretçisine önceki zamanla doğrudan ilişki kurabileceği bir alan sunar.

Dünya genelinde antik kentler içinde ziyaret edilen nekropol alanları dışında, "Nekropol Müzesi[11]", "Ölüm Müzesi[12]", gibi üst başlıklarda ziyaretçilere açılan müzeler bulunmaktadır. Ülkemizde de yeni örneklerle[13] zenginleşecek bu müzecilik alanına ait farklı uygulamaların çoğalması, sergileme felsefesindeki yaklaşımların çeşitlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu noktada, arkeolojik sunumlarda, maddi kültür verilerinin antropololojik bakış açısıyla meraklısıyla buluşturulması büyük bir önem taşımaktadır. Kemik, taş, toprak vb. biçimsel aktarımlarla birlikte, ziyaretçinin kendi düşün ve iç dünyasına seslenen tema ve hikâyelerin maddeye katacağı zenginlik kaçınılmazdır. Bu zenginlik, tam da "Toplumsal Arkeoloji" ile ulaşılmak istenen, halkla barışan ve bütünleşen bir arkeoloji anlayışının da yolunu açacaktır.

Bu bildiride, genellikle arkeolog bakış açısından çok Eski Çağ Tarihçiliği ve Sosyal Antropoloji bağlamında bir yaklaşımla, ölüm ve öte dünya konuları ele alınmaya çalışılmıştır. Bu noktada büyük hatalara düşmemiş olmayı umut ederken, arkeolojik bakış açımızı zenginleştirmek gayretiyle hareket edildiğini vurgulamakta yarar görüyorum. Öte yandan "mezar kazıcı" arkeoloğun görevinin mezarları kazmakla tamamlanmadığı da bir gerçektir. Arkeoloğun

11 İspanya İbiza Formetera "Museu Monografic Puig des Molins" (http://www.maef.es) İbiza'daki Fenike ve Pön topluluklarının varlığını ölü kültü üzerinden aktarıyor; İspanya Cartagena Nekropol Müzesi (http://www.museoarqueologicocartagena.es) 1967 yılında nekropol kazıları sonrasında bu alan üzerine kurulan bir müze olmuştur. Müze, konseptini ziyaretçisinin ölüm düşüncesiyle baş başa bırakılması şeklinde özetliyor. Bir diğer örnek İtalya Palermo'dandır. Müze park olarak düzenlenen Himera Nekropolü 2008 yılında keşfedilmiştir. Nekropol Kartaca Generali Hamilkar'ın Sicilya Tirani Gelo'ya ile gerçekleştirdiği ünlü Himera Savaşı'nın izlerini yansıtır, bkz. (http://www.adragnailluminazione.com/73/3/Museo_parco_Himera/)

12 Ölüm/Ölü Müzeleri genellikle iskelet teşhirine odaklı ürkütücü içeriklerle ziyaretçi çekmeye çalışmaktadır; örneğin İtalya Palermo (http://www.palermocatacombs.com/), Hollanda Amsertam (https://www.amc.nl/web/AMC-website/Museum-Vrolik-NL/Museum-Vrolik.htm), Amerika Holywood (http://www.museumofdeath.net)

13 Antalya şehir merkezinde Doğu Garajı kurtarma kazılarıyla ortaya çıkarılan nekropol alanı en önemli örneklerdendir. "Attaleia Nekropolü" müzeleştirme çalışmaları bugün için devam etmektedir. Yaklaşık 5.000 m^2 lik bir alanda 842 mezarın yer aldığı bu alanın Belediye desteği ile "Nekropol Müzesi" olarak halka açılması planlanmaktadır. Kazılarla ilgili ön rapor için bkz. Tosun – Akman 2011: 97-116.

doğru yöntemlerle kazıp açığa çıkardığı bir mezarı anlamlandırması veya "Yorumlayıcı Arkeoloji" bağlamında değerlendirmesi için izlemesi gereken metodoloji açıktır. Bunun için öncelik her türlü maddi verinin (mezar mimarisi, ölü armağanı, iskelet, yazıt vs.) bilimsel metodlarla incelenmesidir. Ardından mezar ya da nekropol alanının kendi zaman dilimi içinde ve sonrasında yakın çevresiyle olan ilişkisinin (topoğrafya ve tarihsel çevre) sorgulaması gelebilir. Nihayet bütün bu verilerin mitoloji, edebiyat ve yazıtlar aracılığıyla günümüze aktarılan Eski Çağ bilgisiyle bütünleşmesi bir gerekliliktir. Bu bakış açısından hareketle elinizdeki metinde odak, dün olduğu gibi bugün de kaçınılmaz sona karşı çareyi farklı ölümsüzlük düşüncelerinde arayan, insan olmuştur.

Sonsöz

İnsanın "ölüm gerçekliği" ile mücadelesi farklı kültür ve bilinçlerde farklı biçimlere giren ve binyıllardır süregiden bir serüvendir. Günümüz filozof, düşünür ve din felsefesi teorisyenleri bu serüven içinde var olmaya devam etmektedirler. "Bedensiz ölümsüzlük" kavramı "tanrının tam ve yanılmaz hafızasında ebedî varoluş" biçiminde açıklanan (Hartshorne 1953: 99) "Süreç Felsefesi" ve "Objektif Ölümsüzlük" düşünceleri içinde yerini korumaktadır[14]. Öte yandan "Süreç Felsefesi" ve "Objektif Ölümsüzlük" teorilerinin, ruhun ölümsüzlüğü ve bedenli dirilişle izah edilen "Kişisel Ölümsüzlük" fikrinin karşısındaki yetersizliği teolojik tartışmaların konusudur (Akbaş 2003: 78).

Yapıtlarında postmodern eğilimleriyle tanınan ve batı dünyasının popüler kültürü içinde yer alan Woody Allen'ın ölümsüzlük arayışlarına yaptığı sarkastik göndermede: "Yapıtlarımla değil ölmeyerek ölümsüzlüğe ulaşmak istiyorum," deyişi, konunun modern toplum bireylerini meşgul etmeyi sürdürdüğünün göstergesidir. Ruhun ölümsüzlüğü üzerine devam eden bu tartışmalardan uzak sınırlarını giderek zorlayan bilim insanları, şimdi de yapay organlar, organik yapı onarıcı nanorobotlar, hücrenin ölümüne yol açan süreci engelleyen telomeraz takviyesi, dijital beyin ve vücut dondurma yöntemleriyle "bedenli ölümsüzlük" arayışında ufkumuzu açmaya devam etmektedir.

14 "Süreç Felsefesi"nin temelleri için bkz. Whitehead 1929 ve Hartshorne 1934.

KAYNAKÇA

Akbaş 2003 — M. Akbaş, "Süreç Felsefesinde Ölümsüzlük Eleştirel Bir Bakış" *Journal of Islamic Research, 16-1*, 72-78.

Antonaccio 1994 — C. M. Antonaccio, "Contesting the Past: Hero Cult, Tomb Cult and Epic in Early Greece" *AJA 98-3*, 389-410.

Arslan 2006 — A. Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon'a*, İstanbul.

Arslan 2001 — M. Arslan, "Hellenistik Dönem'e Damgasını Vuran Yaratıcı Felsefe Sistemleri Epikürosculuk ve Stoacılık 1", *Arkeoloji ve Sanat 100*, 19-29.

Brewer - Teeter 2011 — D. J. Brewer - E. Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* çev. Nihal Uzun, Ankara.

Burgess 2009 — J. S. Burgess, *The Death and Afterlife of Achilles,* Baltimore.

Burkert 1983 — W. Burkert, *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, çev. P. Bing, Berkeley, Los Angeles.

Felton 2002 — D. Felton, *Eski Yunan ve Roma'da Tekinsizlik: Antik Edebiyatta Hayalet Hikâyeleri,* çev. İ. Delemen, İstanbul.

Floyd 1980 — E. D. Floyd, "Kleos Aphthiton, An Indo-European Perspective on Early Greek Poetry", *Glotta 58 Bd. 3-4*, 133-157.

Gökberk 1999 — M. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul.

Gören 2007 — E. Gören, "Antik Çağ Destan Geleneğinde Ruh ve Öte Dünya" *Doğu-Batı, Düşünce Dergisi 40*, 123-140.

Graves 1891 — F. P. Graves, *The Burial Customs of the Ancient Greece*, [The Project Gutenberg, EBook #49431 internet üzerinde serbest bırakılma tarihi July 12, 2015].

Hartshorne 1934 — C. Hartshorne, *The Philosophy and Psychology of Sensation*, Chicago.

Hartshorne 1953 — C. Hartshorne, "The Immortality of the Past: Critique of a Prevalant Misinterpretation" *Review of Metaphysics 7-1*, 98-112.

Jackson 1997 — D. P. Jackson, *The Epic of Gilgamesh*, Illinois.

Mattush 1996 — C. C. Mattush, *Classical Bronzes, The Art and Craft of Greek and Roman Statuary*, Ithaca & London.

Nagy 2009 — G. Nagy, "An Apobatic Moment for Achilles as Athlete at the Festival of the Panathenaia," http://chs.harvard.edu/publications, Center for Hellenic Studies, Washington, DC.

Nagy 2013 — G. Nagy, *The Ancient Greek Hero in 24 Hours*, Cambridge.

Nilsson 1935 — M. P. Nilsson, "Early Orphism and Kindred Religious Movements" *The Harvard Theological Review 28- 3*, 181-230.

Kaibel 1878 — G. Kaibel, *Epigrammata gareca e lapidibus conlecta. No 646 H. Dessau, Cf. Inscriptione Latinae Selecte*.

Ronde 1925 — E. Ronde, *Psyche: The cult of Souls and Belief in Immortality among the Greeks*, çev. W.B. Hillis, New York.

Şahin 1996 — N. Şahin, "Beyaz Lekythos'lar Işığında Klasik Devirde Atina'da Ölüm İkonografisi ve Ölü Kültü", *Arkeoloji Dergisi 4*, 143-167.

Tosun – Akman 2011 — A. Tosun - A. Akman, "Doğu Garajı Halk Pazarı Mevkisi Kurtarma Kazısı 2009 Çalışmaları" *19. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 97-116.

Toynbee 1971 — J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Ithaca, New York.

Thompson 1959 — D. B. Thompson, *Miniature Sculpture from the Athenian Agora, Excavations of the Athenian Agora, Picture Book No. 3*, Princeton.

v. Bothmer 1987 — D. v. Bothmer, "Euphronios and Memnon. Observatons on a Red-Figure Fragment", *Metropolitan Museum Journal 22*, 5-11.

Whitehead 1929 — A. N. Whitehead, *Process and Reality An Essay in Cosmology. Gifford Lectures Delivered in the University of Edinburgh During the Session 1927–1928*, Macmillan, New York.

Antik Kaynaklar

Cic. fam. — Cicero, *Epistulae ad Familiares. Letters to his Friends*, çev. W. G. Williams I-III, The Loeb Classical Library, London, 1953.

Cic. Lael. — Cicero, *Laelius de amicitia*, çev. W.A. Falconer. The Loeb Classical Library, London, NewYork, 1964.

Eur. Hec. — Euripides, *Hekabe*, çev. H. Varoğlu, Maarif Vekilliği, Ankara 1943.

Hes. Theog. — Hesiodos, *Theogonia İşler ve Günler, Eseri ve Kaynakları*, çev. S. Eyüboğlu, A. Erhat, Ankara, 1991 .

H. A. — *Scriptores Historiae Augustae Volume II: Caracalla. Geta. Opellius Macrinus. Diadumenianus. Elagabalus. Severus Alexander. The Two Maximini. The Three Gordians. Maximus and Balbinus*, çev. D. Magie. The Loeb Classical Library, London, 1924.

Hom. Il. — Homeros, *İlyada*, çev. A. Erhat, A. Kadir, İstanbul, 1993.

Hom. Od. — Homeros, *Odysseia*, çev. A. Erhat, A. Kadir, İstanbul, 1988.

Hor. Od. — Horace, *Odes and Epodes*, çev. P. Shorey – G. J. Laing, Chicago, 1919.

Ov. fas. — Ovidius, *Fasti I-VI Roma Takvimi ve Festivaller*, çev. A. Coşgun Abualga, İstanbul, 2016.

Paus. I — Pausanias, *Description of Greece Books I-II*, çev. W. H. S. Jones (The Loeb Classical Library), 1918.

Plat. Rep.	Platon, *Devlet*, çev. S. Eyüboğlu, M. A. Cimcoz, İstanbul, 1999.
Plat. Phai.	Platon, *Phaidon*, çev. S. K. Yetkin, H. R. Atademir, İstanbul, 1997.
Plat. Symp.	Platon, *Şölen-Dostluk*, çev. S. Eyüboğlu, A. Erhat, İstanbul, 2006.
Plut. Aris.	Plutarkhos, *Hayatlar, Aristides – Cato Maior*, çev. A. Sina, İstanbul, 2014.
Plut. Lyk.	Plutark, *Ünlü Yunan ve Romalılar'ın Yaşamları*, Likurgus ve Numa, çev. M. Mete, İstanbul, 2011.
Plut. Thes.	Plutarkhos, *Paralel Hayatlar, Theseus-Romulus*, çev. İ. Çokona, İstanbul, 2015.
Verg. Aen.	Vergilius, *Aeneas*, çev. İ. Z. Eyüboğlu, Ankara, 1995.